

UOT 159.9:316.37

X.O.Xəlilova
AMEA Fəlsəfə İnstitutu
xalida-83@rambler.ru

MƏHKUMUN ŞƏXSİYYƏTİ VƏ SOSIAL-PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: məhkumun şəxsiyyəti, sosiallaşma, sosial-psixoloji xüsusiyyətlər, cinayətkar psixologiyası

Məqalədə yeni iqtisadi və sosial münasibətlər sisteminin formalaşdığı bir dövrdə şəxsiyyətin davranışını tənzimləyən hüquqi, sosial və dəyər normalarının dəyişməsindən danışılır. Qeyd olunur ki, bu, öz növbəsində insanın həyat tərzinə və onun şəxsiyyətinin təşəkkülünə ciddi təsir göstərir. Proses sosial-psixoloji cəhətdən araşdırılaraq hüquqazidd davranış, cinayətkarın şəxsiyyətin, cinayətkar davranışın mahiyyətini və mexanizmini açmağa imkan verir.

X.O.Халилова

ЛИЧНОСТЬ И СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ОСУЖДЕННОГО

Ключевые слова: личность осужденного, социализация, социально-психологические особенности, психология преступника

В статье рассматриваются изменения правовых, социальных и ценностных норм, регулирующих поведение личности в период формирования новой системы экономических и социальных отношений. Отмечается, что это, в свою очередь, оказывает серьезное влияние на образ жизни человека и формирование его личности. Этот процесс изучается с социально-психологической точки зрения и позволяет раскрыть сущность и механизм противоправного поведения, личность преступника, преступное поведение.

Kh.O.Khalilova

PERSONALITY AND SOCIAL PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE CONVICTED PERSON

Keywords: personality of a convicted person, socialization, socio-psychological features, psychology of a criminal

The article examines changes in legal, social and value norms that regulate the behavior of an individual during the formation of a new system of economic and social relations. It is noted that this, in turn, has a serious impact on a person's lifestyle and the formation of his personality. This process is studied from a socio-psychological

point of view and allows you to reveal the essence and mechanism of illegal behavior, the identity of the offender, criminal behavior.

Giriş

Cəmiyyət şəxsiyyət üçün təkcə xarici mühit deyil, şəxsiyyət cəmiyyətin üzvü olaraq ictimai münasibətlər sisteminin obyektidir. Burada şəxsiyyətin motivləri, cəhdləri, yönəlişləri, rəğbəti və nifrəti onun ictimai əlaqələrdə obyektiv münasibətlərinin necə olmasından, mənşəyindən, vətəndaşlıq hüququndan, cəmiyyətdəki mövqeyindən və fəaliyyətindən və s. asılıdır. Bu proses insanda müxtəlif sosial keyfiyyətlərin (iradi, əməli, intellektual, emosional və s.) formalaşmasına təsir edir.

Şəxsiyyət dedikdə, ilk növbədə fərd kimi cəmiyyətin üzvü olaraq sosial keyfiyyətlər sistemini – ictimai fəallığı; motivlərin davamlığı; şəxsi məna – sosial yönəlişlər, mövqe, emosiya, hisslər, maraq və meyillər; münasibətlər sistemini – əməyə, özünə, başqalarına, əşyalara və s. olan münasibəti xarakterizə edir (1).

İnsanın bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına təbii şərtlərlə (ətraf mühitin ümumi amilləri, iqlim şəraiti) yanaşı, sosial amillərlə də (yaşadığı, fəaliyyət göstərdiyi konkret tarixi şərait, maddi, siyasi, sosial və əmək şəraiti) şərtlənir. Onun inkişafına eyni zamanda endogen və ekzogen amillər də təsir göstərir.

İnsan psixikası və davranışı ətraf mühitin təsiri ilə şərtlənir. Bu təsir fəaliyyət prosesində birbaşa deyil, dolayı yollarla baş verir. Lakin hər bir təsir sinir sisteminin xüsusiyyətlərindən, həyat təcrübəsindən, sərvət meyillərində və digər amillərdən asılı olaraq ayrı-ayrı şəxslərdə müxtəlif reaksiyalar doğurur. Ona görə də eyni şərait insanlara müxtəlif cür təsir göstərərək əks fəaliyyət yarada bilər. Bu fikri məhkumun psixologiyasına və davranışına da aid etmək olar. Çünki azadlıqdan məhrum olunma mühiti məhkumun psixologiyasına müxtəlif cür təsir edir. Burada məhkumlar öz xarakterlərinə, iradi keyfiyyətlərinə, öz keçmiş həyatlarına, psixoloji yönümlərinə, tələblərinə və digər xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənirlər. Müəyyən edilmişdir ki, məhkum psixologiyasını şərtləndirən amillərdən biri də məhz onun azadlıqdan məhrum olmasına olan münasibətdir. Bunun əsasında məhkumları üç qrupa – öz cinayətkar əməllərinin peşmançılığını çəkənlər; törətdiyi cinayət əməlinə görə peşman olmayan məhkumlar; cinayətkar həyat tərzini şərtləndirən məhkumların psixi halətləri çox dərin köklərə malik olması. Cinayətkar həyat tərzinə talançılar, qatı cinayətkarlar, residivistlər və s. daxildir [6, s. 18].

Burada "Məhkumun şəxsiyyəti" anlayışını, yalnız sosial mühitin təsiri ilə əlaqələndirmək olmaz. Çünki azadlıqdan məhrum etmə yerlərində onun həyata keçirdiyi müəyyən sosial funksiyalar mövcuddur və sosial təsir psixoloji təsirlər vasitəsilə həyata keçirilir [2, s.25]. Məşhur psixoloq S.L.Rubinştein qeyd etmişdir ki, şəxsiyyətin daxili şərtləri xarici prinsiplər vasitəsilə şərtlənir və

penitensiar psixologiya məhkumun şəxsiyyəti probleminə sosial, psixoloji və fiziki birlik kimi baxır. Burada müqəssir, cinayətkar, istintaqda olan şəxs, günahlandırılan, məhkum şəxsiyyəti anlayışlarını fərqləndirmək lazımdır. Cinayət prosesinin müxtəlif mərhələlərində şəxsiyyət yeni ictimai münasibətlərə daxil olaraq yeni hüquq və vəzifələrə malik olur. Hər mərhələdə şəxsiyyətin motiv və yönəlişləri fərqli ola bilər. Lakin dominantlıq təşkil edən xüsusiyyətlər çətin ki, dəyişsin: istiqamət, xarakter, emosional-iradi sfera və s. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, belə kritik dövrlər onun həyat anlamında və davranışında dəyişikliklərə səbəb ola bilər.

Cinayətkarın və ya məhkumun şəxsiyyətinin müəyyən sosial vəziyyətdə yerinə yetirilməli sosial funksiyaları mövcuddur. Qeyd etmək lazımdır ki, insan məhkum olunduqdan sonra məhkum adını qazanır və azadlıqda olduğundan fərqli sosial rollar – rejim, əmək fəaliyyəti, təlim və digər qoyulan tələblərdən irəli gələrək dəyişir. Yəni insanların həyat şəraiti fərdlərin davranış və fəaliyyətinin qarşılıqlı əlaqəsi, psixoloji durumu onların düşdüyü mühitdən asılıdır. Məhkumluq yeni ictimai münasibətlərə daxil olmağa və onu şəxsiyyət kimi xarakterizə edən öncəki əlaqələrdən təcrid olunmasına gətirir. Məhkumun şəxsiyyəti dedikdə, sosial keyfiyyətlər prizmasından cəzasını çəkən şəxs başa düşülür [3, s.15]. Bu zaman məhkum olunmuş şəxs cəzaçəkmə müəssisəsinin qoyduğu qada və məhdudiyətlər əsasında fəaliyyətini tənzimləməli olur.

Azadlıqdan məhrum etmə yerlərində məhkumların həyat şəraiti və fəaliyyəti onların şəxsiyyətinə, uyğunlaşmasına və sosiallaşmasına mühüm təsir edir. Bundan əlavə azadlıqdan məhrum etmə yerlərində qoyulan şərtlər və onların təsiri də müxtəlifdir: onların yerləşməsi, quruluşu, ərazisi və binaların görünüşü, rəhbərliyin məhkumlarla münasibət tərzisi və s. hallar həyat fəaliyyəti prosesinə təsir edir. Eyni şərtlərdə cəzaçəkən məhkumlar fərdi həyat təcrübəsinə, psixoloji xüsusiyyət və keyfiyyətlərinə görə özlərini fərqli göstərirlər.

Məhkumun şəxsiyyətinin quruluşunu bioloji, psixoloji və sosial komponentlər təşkil edir. Bioloji quruluş insanın müxtəlif təbii xüsusiyyətlərini əhatə edir. Şəxsiyyətin psixoloji quruluşu isə sosial cəhətdən əhəmiyyətli fəaliyyət növlərini və münasibətlərini müəyyən edən zehni xüsusiyyət və keyfiyyətlərin məcmusudur. Bura yaş, cins, somatik, neyrodinamik və s. daxildir. Şəxsiyyətin psixoloji strukturu fəaliyyət və ünsiyyətin sosial əhəmiyyətli formalarını müəyyən edən psixi xüsusiyyət və keyfiyyətlərini əhatə edir və bir neçə altsistemdən ibarətdir:

- şəxsiyyətin dəyər oriyentasiyaları – cəmiyyətdə mövcud dəyərlərə şəxsi münasibəti;
- individin əsas həyat funksiyaları onun davranışının daxili determinantları və müvafiq ehtiyacları ilə ifadə olunur;

Sosial struktur fərd və cəmiyyət arasındakı qarşılıqlı təsirlərin əsas formalarını göstərir:

- şəxsiyyətin əsas dəyərləri və onun həyat funksiyaları ilə əlaqələr;
- digər insanların reaksiyası ilə bağlı məlumatın daxil olması və onun fərdi davranışında əks olunmuş sosial-şəxsi nəzarət [6, s.65].

Sosial status sosial rol və həyat tərzini kimi kateqoriyaların köməyi ilə səciyyələnir, eyni zamanda sosial qrup və sosial-demografik məlumatlarla (təhsil, ailə vəziyyəti və s.) müəyyən edilir. Sosial rollar şərti olaraq bir tərəfdən sosial statusla, digər tərəfdən isə şəxsiyyətin fərdi psixofiziki xüsusiyyətləri ilə reallaşdırıla bilər.

N.A.Andreyevin fikrincə, elm şəxsiyyət strukturunun daxilinə nüfuz edərək məhkumun formalaşmasının əsasını təşkil edən üç sistemi – subyektiv "Mən", əks olunan "Mən", rollu "Mən"i ehtiva edir. Məhkumun subyektiv "Mən" sistemi – insanı ətraf mühətdən təcrid edərək digər "Mən"ə, bütövlükdə "qeyri-Mən" strukturlarına qarşı öz daxili mahiyyəti haqqında təsəvvürlər kompleksidir. Subyektiv "Mən"in əsas məqsədi – insanın muxtarlaşması, onun həyat yönümlərinin və istiqamətlərinin, şəxsi məna sisteminin, fərdiliyinin formalaşdırılmasıdır. Burada məhkumun şəxsiyyətinin kriminal özünü müəyyən edilməsinə (tanınmasına) səbəb olan spesifik və deviant davranışın son həddinin seçilməsi, həmçinin özünəməxsus sosial-psixoloji özünümədafiə üsullarının müəyyən edilməsi vacibdir [3, s.15].

Əks olunan "Mən" sistemi fərdi qapanma və xarici özünüifadə arasında bir növ vasitəçi kimi çıxış edir. Əks olunan "Mən" sisteminin təhlili məhkumun özü haqqında kompleks təsəvvürləri müəyyən etməyə imkan verir. Bu təsəvvürlər insanların özünə və digərlərinə olan real qiymətləndirməni ehtiva edir.

Rollu "Mən" sistemi məhkumun özünü real təsdiqinə cavabdehlik daşıyır. Bu da fərd tərəfindən real olaraq yerinə yetirilən sosial funksiyalarla bağlıdır. Bu sistem insanı konkret xarici nəticələrin əldə olunmasına yönəldərək, öz potensiallarını ayrı-ayrı şəxslərin və cəmiyyətin gözləntilərinə uyğun olaraq əlamət və xüsusiyyətlər vasitəsi ilə reallaşdırmağa imkan verir. Bu sistemin inkişaf etməməsi mühitə uyğunlaşma prosesində bir sıra çətinliklər yaradır.

Bir qayda olaraq, məhkumun şəxsiyyət sistemlərinin strukturunda şəxsiyyətin dezintegrasiyasına (təcrid, təcavüz, münaqişələr və s.) səbəb olan fikir ayrılığı müşahidə olunur. "Həyat tərzini" kateqoriyası insanın həyat fəaliyyətinin növlərini və onun digər formaları ilə əlaqəsini tənzimləyir.

70-ci illərin sonlarından K.Platonovun şəxsiyyətin psixodinamik konsepsiyası Penitensiar psixologiyada geniş yayılıb, çünki digər nəzəriyyələrdən fərqli olaraq "şəxsiyyət xəritəsi" – metodik vasitələr burada mövcuddur. 80-ci illərdə tədqiqat proqramlarının hazırlanması zamanı penitensiar psixoloqların əksəriyyəti onlara daha uyğun olan şəxsiyyət

nəzəriyyələrinə (S.L.Rubinşteyn, A.N.Leontev, A.Q.Kovalev, V.N.Myasişev və s.), konsepsiyalarına əsaslanırdılar. Bu baxımdan K.K.Platonovun məhkum şəxsiyyətinin strukturu, bütün səviyyələri əhatə edən – sosial, biososial, bioloji cəhətdən diqqətini müəyyən altqruplara və integrativ xüsusiyyətlərə yönəldərək onun xüsusiyyət və fərqlərini müəyyən etməyə imkan verərək praktiki əhəmiyyət kəsb edir [6, s.144].

Məhkumun şəxsiyyətinin alt struktur və xüsusiyyətlərinə aşağıdakılar daxildir:

1. Şəxsiyyətin bioloji şərtlənən xüsusiyyətlərinin (temperament, cins, yaş) alt strukturu. Məşqlər vasitəsilə müəyyən funksiyaların təkrarlanması kimi inkişaf edir;
2. Şəxsiyyətin psixi proseslərinin alt strukturu (yaddaş, təfəkkür, nitq və s.). Tapşırıqların köməyi ilə inkişaf edir;
3. Şəxsiyyətin təcrübəsinin alt strukturu. Öyrənmə prosesində inkişaf edir;
4. Şəxsiyyətin istiqamətinin alt strukturu. Tərbiyə prosesində inkişaf edir;
5. Qabiliyyətin integrativ alt strukturu. Bura kriminal qabiliyyətlərin inkişafı; maddi ehtiyacların təmin olunma istiqaməti; həbsxana sənəti (həbsxana poeziya və nəsr, sənətkarlıq, rəsmlər) aiddir;
6. Xarakterin integrativ alt strukturuna daxildir: həbsxana vərdisləri, yalançılıq, qəddarlıq, aqressivlik, məsuliyyətsizlik, soyuqluq, parlaq ifadə edilmiş fərdiyyətçilik və egoizm; zərərli vərdislərin mövcudluğu (alkoqolizm, narkomaniya, cinsi pozğunluqlar); impulsivlik və "qəddar" iradənin mövcudluğu; affektiv reaksiyaların yaranmasının yüngüllüyü; emosional kütlük; həbsxana qanunu ilə tənzimlənən münasibətlərin mövcudluğu; xarakterin aksentuasiyası [5, s.112].

A.Q.Kovalevə görə, məhkumun şəxsiyyəti müxtəlif dərəcəli kriminal yoluxmadan asılı olaraq fərqlənir:

- global cinayətkar tip (cinayətkar həyat tərzinə tam yoluxmuş kriminal tip);
- parsial tip (kriminala qismən yoluxmuş);
- kriminalqabaq tip [4, s.14].

Kriminalqabaq tip şəxslər öz mənəvi-psixoloji xüsusiyyətlərinə görə müəyyən vəziyyətə düşdükdə mütləq cinayət törədirlər. Bu tipin alt tiplərinə aiddir: a) həddən artıq emosional həyəcanlıq göstərərək kifayət qədər özünü idarə edə bilməməsi, müvafiq vəziyyətlərdə xuliqanlıq törətməsi, qısqançlıq, qəzəb və s. hallarda qətl və ya ciddi bədən xəsarəti yetirmək ; b) özünə zəhmət vermədən yaxşı yaşamağı sevən, yoldan çıxmağa asanlıqla razı olan yüngülxasiyyətli tənbellər [1, s.21].

Resediv cinayətlərdə məhkumun şəxsiyyətinin təhlili göstərir ki, bu tip şəxslər başqaları ilə münasibətlərində, davranışında səbirsizlik, mədəni-mənəvi dəyərlərə laqeydlik və maraqlarının ümumi səviyyəsinin aşağı olması bunun

göstəricisidir. Belə ki, ailədə ilkin lazımı tərbiyənin, diqqətin, qayğının olmaması ilə yanaşı, məktəbdə pozulan maraq və tələbatlar şəxsiyyətin formalaşmasına mənfi təsir göstərir. Mənəvi yaxın olan insanlarla ünsiyyət, onların düşüncələri və tərbiyəsi insanda davamlı stereotiplərin təzahürünə gətirib çıxarır. Elementar və mədəni-etik normalara məhəl qoymayan şəxslər, əxlaqi davranış qaydalarını tanımayaraq dar egoistik mövqedən hərəkət edə bilər. Hər hansı ləyaqətsiz baxış və davranışa cavab olaraq fiziki şiddət, təhdidlər və hər hansı bir cəza insanda sui-qəsd və ya ona təhrik yarada bilər. Lakin bu tip şəxslərin cinayəti ona bənzərlər tərəfindən ittiham edilmir, əksinə, bəyənilir və təşviq edilir. Təəccüblü deyil ki, bu tip şəxslər törətdiyi cinayətə görə özlərini təqsirli hesab etmirlər [4, s.15].

Azadlıqdan məhrum etmə yerlərinə düşdükdə və orada daha çox korlanmış şəxslərlə ünsiyyət şəxsin düşüncə tərzinin düzgün formalaşmasına maneə yaradır. Bu cür cəmiyyətə zidd baxış, vərdiş və hərəkətlərin davamlı olması davranış tərzinə təsir edərək mənfi hallar yaradır. Bu zaman o, hələ davranışını ölçən əxlaq normalarına əhəmiyyət vermir. Daha çox sosial cəhətdən deformasiya olan şəxslər prinsiplərlə yaşayırlar. Müdriklərin qeyd etdiyi kimi, rüsvay edilmişə rüsvayçılıq ölüyə ikinci ölüm kimidir. Azadlıqdan məhrum etmə yerlərində qoyulan şərtlər insanlarda tamam fərqli həyat fəlsəfəsini aşılayırlar. Bu tip şəxslər cinayətkar həyat tərzini davam etməsi üçün hər şeyi edirlər. Hətta məhkumları əməkdaşlara qarşı çevirə də bilirlər.

Təhlükəli residiv cinayətkar cəmiyyətdə mövcud davranış qaydalarına qarşı üsyan edərək və bir sıra şəxslərə narahatlıq yaradaraq, əxlaq normalarını pozaraq resosiallaşmayan insan şəxsiyyətin antisosial psixoloji tipinə çevrilir. Onlar daim mövcud sosial şəraitə asanlıqla uyğunlaşırlar və öz şəxsi mənfəəti naminə istənilən hərəkətə yol verən həyasız, iradəli, fəal insanlardır. Yəni özünü xilas etmək üçün başqalarını qurban verərək qətl törədəndirlər. Cinayət törətmiş məhkumların əksəriyyəti özlərini həmfikir hesab edirlər. Eyni zamanda yoldaşlıq və həbsxana qardaşlığının, nümayişkarcasına göstərilmiş hörmətin arxasında insan həyatına laqeyd münasibət, həyasızlıq, qəddarlıq durur. Azadlıqdan məhrum etmə yerlərində bəzi məhkumlar residiv cinayətlər zamanı zahirən qeyri-müəyyən davranırlar, rejim tələblərini yerinə yetirmək, rəhbərliklə ziddiyyətə yol verməməyə çalışırlar, digərləri isə əksinə, mövcud qaydaları pozur. Onlar öz məqsədlərini cinayətkar fəaliyyəti davam etdirməkdə, cinayətkarlığa qarşı mübarizə aparan qanun və orqanlarla "yarış"da görürlər (E.Bern).

Bir çox məhkumlar alkoqolizm və narkomaniyadan əziyyət çəkirlər. Bu tip şəxslərdə yüksək emosionallıq, affektiv reaksiyaların yaranmasında rahatlıq, davranış motivlərinin qeyri-sabitliyi, impulsivlik, gözlənilməz davranış müşahidə olunur. Onlar üçün müqəddəs bir şey yoxdur, hər şey içkiyə xərclənə və ya satıla bilər. Əyyaş və narkomanlar asanlıqla faydalı bir şey etmək istəyi

ilə alovlanır və enerji ilə işə başlayırlar, lakin başladığı işi adətən sona çatdırmırlar. Onların sevdiklərinə olan bağlılığı azalır, daşırəkli, məsuliyyətsiz və aldadıcı olurlar. Eyni zamanda iş qabiliyyəti aşağı düşür, çətinliklə hər hansı məşğuliyyət növünə yiyələnirlər, işə fokuslana bilmirlər, yəni avaralanaraq və başqalarının hesabına yaşayırlar [3, s.56].

Məhkumları əməllərinə görə qaçışa meyilli, dələduz davranışlı, islahedici müəssisənin nizamını pozan, girov götürmə, seksual və psixi pozğunluqlara görə ayırırlar. Beləliklə, müxtəlif kateqoriyalı məhkumların psixi aləmində həm ümumi, həm də spesifik xüsusiyyətlər vardır. Burada məhkumun psixologiyasını anlamaq üçün onun şəxsiyyət yönümlərinə (ideya, ehtiyac, maraq, həyat planı və dəyər istiqamətləri), eləcə də məhkumların özləri haqqında olan təsəvvürlərə diqqət yetirmək lazımdır. Onların mənfi xüsusiyyətləri asılılıq və istehlakçı motivasiyası ilə əlaqələndirilir. Yaranan çətinlik və uğursuzluqları onlar bədxahlıqla, ətrafındakıların düşmənçiliyi ilə izah edirlər. Müxtəlif dərəcələrdə olsa da, məhkumlar arasında xarakterin ayrı-ayrı xüsusiyyətləri: sərtlik, emosionallıq, həyəcanlılıq, qeyri-bərabərlik və eqoistlik özünü göstərir. Bununla da həbsxana submədəniyyəti formalaşır.

Azadlıqdan məhrumetmə yerlərinin spesifik şərtlərinin təsiri altında psixi proseslərin qavranılması, diqqət, yaddaş, düşüncə, hiss, iradə, xarakter, əsasən də cəza çəkilmə istiqamətləri dəyişir.

İşçilərin məhkumun şəxsiyyətinin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərini bilməsi onun cinayət cəzasının çəkilməsi zamanı davranış və fəaliyyətini, həmçinin resosializasiya prosesini proqnozlaşdırmağa imkan verir. Məhkumların davranışını qabaqcadan görmək üçün onların fəaliyyətinin nəticələrini bilmək kifayət deyil. Obyektiv qiymətləndirmə əldə etmək üçün şəxsin hansı məqsəd və motivlərə əsaslandığını müəyyən etmək lazımdır. Eyni zamanda burada məhkum şəxsiyyətinin münasibətlər sisteminə, öz cinayətinə və cəzasına olan münasibəti mühümdür. Bu yanaşmadan asılı olaraq məhkumlar aşağıdakı kateqoriyalara ayrılır [5, s.28]:

a) ilkin istintaqda tövbə edən şəxslər vurduqları ziyanı dərk edirlər. Onlar tez bir zamanda koloniyanın, dəstənin həyat ritminə daxil olurlar, işləmək və öyrənmək istəyirlər, rejimə riayət edirlər, ictimai təşkilatların işində iştirak edirlər;

b) məhkumluğunu ədalətsiz hesab edənlər isə öz əməllərinə cinayətkar kimi baxmayan şəxslərdir. Onlar koloniyada rejimə, tərbiyə prosesinə və administrasiyaya fəal-mənfi münasibət göstərirlər.

Beləliklə, sosial normalar şəxsiyyətin münasibətlər sisteminin formalaşmasında, şəxsin davranış və rəftarının bu və ya digər formalarında mühüm rol oynayır. Bu normalar hər hansı cəmiyyətin üzvü olan fərdin istiqamətləndirici və hərəkətverici qüvvəsi olması ilə yanaşı, müxtəlif sosial qrupların hərəkət və ənənələrini də tənzimləyir. Bununla yanaşı, həmin

normaların şəxsiyyətin şüur və davranış səviyyəsində təzahürlərinin mexanizminə və qanunauyğunluqlarına təsiri şəxsiyyətin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərini, ayrı-ayrı psixi keyfiyyətlərini də izah etməyə imkan verir. Məhz buna görə də fərddə cinayətkar yönümün formalaşması bu və ya digər formada onun davranış və əməllərinə təsiri, onun kriminal davranışının şəxsiyyətin atributuna çevrilməsi mexanizm etibarilə həmin neqativ sosial təsirlərin sayəsində baş verir.

Nəticə

Göstərilənlərdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, məhkum şəxsiyyətinin yeni şəraitə uyğunlaşması, onun hüquqi sosializasiyası mürəkkəb və çətin prosesdir. Burada xarici təsirlərlə yanaşı, daxili psixoloji hazırlığın, istək və meylin olması da mühümdür. Bəzən şəxsiyyətin strukturunda obyektiv və subyektiv olanın qarşılıqlı təsiri ayrı-ayrı şəxslərdə fərqli şəkildə, özünəməxsus formada təzahür edir. Məhz buna görə də bəzi şəxslər hüquq normalarını bildiyi halda, həmin normalara qarşı hərəkət edirlər. Yəni hüquqazidd davranışlara əl atırlar. Bu zaman ayrı-ayrı fərddə cinayətkar şəxsiyyətlərin hüquqi sosializasiyası baş vermir. Öz cinayət əməlinə görə məhkumluq çəkdikdə və ya cəza müddəti bitdikdə belə, yeri gəldikdə, şərait yarandıqda təkrar kriminal əməllərə yol verə bilər. Bu halda məhkumun və ya cinayətkarın sərvət meyli, əxlaqi keyfiyyətləri, şəxsiyyətinin istiqamətləri onun hüquqi sosializasiyasına imkan vermir və ya ciddi surətdə buna mane olur. Məhz buna görə də onun şəxsiyyətinin strukturunu geniş təhlil etməklə yanaşı, onu bu kriminal əməllərə təhrik edən amilləri (xarici və ya daxili) müəyyən etmək gərəkdir. Şəxsiyyətin strukturunu müəyyən edərkən onun əhatə dairəsini, yaşayış yerini, şəraitini, ünsiyyət mühitini və şəxsi münasibətlərini araşdırmaq gərəkdir. Bunlarla yanaşı, bu prosesdə sosial və bioloji amillərin də rolu mühümdür. Burada əsas məsələ bu amillərin cinayətkar şəxsiyyətinin strukturunda yerinin və ya mövqeyinin müəyyən olunmasındadır. Yəni hər hansı şəxsin cinayət yoluna düşməsi əsas məsələ deyildir, əsas məsələ cinayətkar əməlinin onun təhtəlsür sferasında özünə yer etməsi və daxili təhriklərlə şərtlənən psixoloji yönümünün formalaşması şəraiti və onun səbəbləridir. Bütün bu amillər cinayətkar şəxsiyyətin formalaşmasına neqativ psixoloji yönümlərin ona necə təsir etməsi və onların fərdin davranış və rəftarlarında, əməllərində necə təzahür etməsindədir.

Edilən təhlillərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, məhkumun şəxsiyyəti – cinayət cəzası çəkən və sosial keyfiyyətləri nəzərə alınan müəyyən bir insandır; o, özünəməxsus xüsusiyyətlərlə: fərdiliyi, əhatə edən insanlarla münasibətləri, fəaliyyət növü, özünüdərk, psixi bazanın sabitliyi və eyni zamanda dinamikliyi, psixoloji xüsusiyyət və keyfiyyətlərin tipi ilə xarakterizə olunur.

Məhkum şəxsiyyətinin özünəməxsus cəhətlərindən biri də gələcək həyat perspektivini görə bilməməsidir. Bu hal mühit və şəraiti düzgün

dəyərləndirməsinə təsir edir. Hər hansı cəza tədbiri onda intiqamçı hərəkət təsiri bağışlayır və bütün bunlar məhkumda qəzəb, kin hallarını doğurur. Buna görə də ilk növbədə hər bir məhkumun fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərini daha yaxşı tanımaq və onun üçün adekvat olan psixoloji təsir üsullarından istifadə etmək lazımdır.

ƏDƏBİYYAT

1. *Bayramov Ə., Əliyev B.* Hüquq psixologiyası / Dərslik. Bakı: Təhsil, 2012, 656 s.
2. *Алферов Ю.А.* Личность осужденного. М., 1990, 326 с.
3. *Андреев Н.А.* Социология исполнения наказания. М., 2001, 304 с.
4. *Бартол К.* Психология криминального поведения. М., 2003, 352 с.
5. *Дмитриев Ю.А., Казак Б.Б.* Пенитенциарная психология / Учебник. Ростов-на-Дону, 2007, 682 с.
6. *Поздняков В.М.* Отечественная пенитенциарная психология: история и современность. М., 2000, 270 с.

Redaksiyaya daxil olub 27.07.2020